

**ЕСТЕТИЧНИЙ КОМЕНТАР ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ ЯК ЗАСІБ УДОСКОНАЛЕННЯ
КОМУНІКАТИВНИХ УМІНЬ І НАВИЧОК УЧНІВ**

На основі власного науково-педагогічного досвіду автор розглядає проблему удосконалення комунікативних умінь і навичок учнів у процесі вивчення української мови. Особлива увага приділена естетичному коментарю художнього тексту як засобу формування культури мовлення школярів.

Розбудова української держави, культурне і духовне відродження народу, а також мовна політика в країні, вимагають принципово нових підходів до організації мовної освіти в середній школі, зокрема її естетично-комунікативного спрямування.

Відомо, що основною функцією мови є комунікативна. Мета комунікації може зумовити необхідність вибору мовних засобів. У процесі функціонування мови суттєву роль відіграють виражальні засоби, які виділяють і посилюють головні елементи мовленнєвої комунікації. Таким чином, естетична функція є похідною і водночас вона збагачує комунікативну, надає мовленню образності. Відповідно не можна розмежовувати ці функції мови, кожна з них не може діяти на повну силу відірвано одна від одної.

Розглядаючи проблему удосконалення комунікативних умінь і навичок, зазначимо, що вирішення її великою мірою залежить від глибокого оволодіння самою мовою, її закономірностями, нормами правопису, а також практикою усного і писемного мовлення. Іншими словами, важливою складовою комунікативного розвитку є культура мовлення.

Постає питання про взаємозв'язок оволодіння законами мови та культурою мовлення. Щоб дослідити його, потрібно віднайти в цьому взаємозв'язку той елемент, що виступає як вияв естетичного ставлення до мови.

На жаль, багатство і краса рідного слова, самотніть українського речення недостатньо усвідомлюються дітьми, а це є однією з причин формалізму в знаннях школярів. Частина учнів середніх і старших класів, сприймаючи на слух такі слова, як *обійстя, легінь, крилатий, чорниці*, перепитують їх по кілька разів, а замість слова *супокій* не замислюючись пишуть у диктанті *сухоній, супоній*, замість *тоненька ціпочка – ціпочка, ксивочка*, замість *вишенник – вишельник* тощо. Усне мовлення школярів засмічене словами-паразитами, бідне, містить часті повтори, у ньому мало означень, відсутні прислів'я, приказки, фразеологічні звороти; більшість речень одноманітні, будуються за схемою – підмет, присудок, часто вживається подвійний підмет, що порушує логіку граматичних зв'язків української мови. За таких обставин діти не оволодівають культурою спілкування, не завжди можуть чітко, логічно висловити власні думки, почуття з дотриманням норм українського мовленнєвого етикету, не вміють вести діалог, коректувати власне мовлення в процесі говоріння, ураховуючи реакцію співучасників комунікації.

Причини мовно-естетичної байдужості переважної більшості учнів криються, по-перше, у відсутності в них "особливої потреби говорити добірною мовою, а звідси і невимогливість до свого мовлення" [1], і, по-друге, в неправильній організації змісту шкільного курсу української мови. Досвід показує, якщо спрямувати навчання мови на виховання позитивних емоцій, почуттів, потреб (внутрішнього), то це вирішить проблему культури спілкування, мовлення взагалі (зовнішнього). У результаті довготривалих роздумів і педагогічної практики В.Сухомлинський сказав: "Я тисячу разів переконувався: без поетичного, емоційно-естетичного струменя неможливий повноцінний розумовий розвиток дитини" [2].

Заслугою на увагу думка вітчизняного мовознавця В.Русанівського, що на уроках мови органічно поєднуються мова як засіб пізнання, мова як засіб комунікації, мова як засіб апеляції до почуттів, емоційно-естетичного виховання [3].

За останні роки комплекс лінгводидактичних проблем, пов'язаних з осмисленням взаємодії культури мовлення та змісту мовної освіти, розроблено в працях О.Біляєва, Л.Мацько, В.Мельничайка, М.Пентиліюк, Т.Шелехової та ін. Учені визначили основні напрями організації навчання мови в середніх школах: комунікативно-діяльнісний, культурологічний і проблемно-пошуковий. Це викликає необхідність активізувати роботу з навчальним текстом, тлумачним, фразеологічним словниками, урізноманітнювати види аналітичних і творчих завдань, оскільки пряма залежність творчої мовленнєвої діяльності від лінгвістичного аналізу готового тексту є закономірною.

У зв'язку з тим, що текст відповідно до вимог чинної шкільної програми має стати опорою для розвитку мовлення учнів, у методиці мови посилюється інтерес до лінгвістики тексту. Саме текст, особливо художній, - найглибше природне джерело формування мовленнєвої культури учнів. Ця думка пронизує методичні погляди О.Потебні, І.Огієнка, С.Чавдарова та ін.

Вплив навчального тексту залежить від повноти його сприйняття, яке в науково-методичній літературі знайшло відображення у термінах "сприймання", "сприйняття". Естетичне сприймання на сьогодні розуміється як діалектична єдність безпосереднього (чуттєвого) сприймання і опосередкованого (раціонального). Безпосереднє сприймання веде до чуттєвого пізнання. Відповідні знання відзначаються естетичною оцінкою у вигляді естетичних емоцій або суджень про цінність того, що сприймається [4]. Досліджуючи психологію розуміння, Г.Костюк звернув увагу на єдність змісту і форми мовлення. Так, на його думку, розуміння художнього мовлення завжди спирається на оволодіння засобами виразності мови і передбачає насамперед проникнення у їх

зміст [5]. Важливо підкреслити, що на якість такої роботи впливають внутрішні й зовнішні психологічні фактори: рівень мислительної діяльності, розвитку чуття мови учнів, емоційно-ціннісні орієнтації, мовна здатність, мовленнєві здібності і т. ін.

Практична технологія формування мовленнєвої культури учнів насамперед потребує глибокого вивчення індивідуально-вікових особливостей дітей і встановлення рівня розуміння ними естетичної функції мови. Визначаючи рівні мовного розвитку школярів, доцільно, на наш погляд, виходити з таких критеріїв: *чуттєво-мовленнєвий досвід і мовно-естетичні орієнтації*. До показників першого належить правильне розуміння учнем мовно-естетичних категорій (“тонке чуття мови”, “мовний стиль”, “мовний смак”, “мовна глухота”, “образність”, “гуманістична наповнюваність висловлювання”, “відшліфованість слова”, “переконливість промови”); вміння виразно читати; наявність у мовленні школяра достатнього запасу слів, стійких словосполучень завдяки розвиненій емоційній пам’яті. Показниками другого критерію є: вміння учнем переносити набутий чуттєво-мовленнєвий досвід у реальне життя (свідоме володіння виражальними засобами мови, вміння будувати емоційно забарвлене розгорнуте зв’язне висловлювання у різних типах, формах, стилях відповідно до ситуації мовлення); внутрішня здатність учня не лише глибоко і цілісно сприймати словесний образ (слово, словосполучення, речення, абзац), а й виражати до нього власне ставлення, узагальнювати, аргументувати оціночні судження; те, якою мірою учневі вдається скористатися всіма доступними йому засобами мови під час спілкування в конкретній мовленнєвій ситуації.

Для ефективного вироблення комунікативних умінь і навичок важливий художній контекст як ключ до прочитання підтекстової невербальної інформації. На уроці мови – це навчальний текст, що розкриває джерела оволодіння багатством форм і способів мислення (мовлення) народу, а також є дійовим засобом виховання духовного світу дитини.

Рівень культури мовлення учнів великою мірою залежить від засвоєння ними словесної мудрості рідного народу. Робота дітей з дидактичним матеріалом, в основі якого яскраві зразки фольклору, відповідає їхнім внутрішнім потребам і можливостям, формує естетичне ставлення до мови, викликає позитивний емоційний настрій. Наведемо приклади відповідних вправ.

1. *Виразно прочитайте прислів’я. Визначте, у чому полягає естетична функція узагальнено-особових речень.*

Вчи дитину не штурханцями, а добрими ділами та слівцями. Не кидай словами, як пес хвостом. Не шелести, як віник по хаті. Не хочеш почути дурних слів, не кажи їх сам. У бідності не опускай рук, а в багатстві не задирай носа.

2. *Розкрийте глибокий зміст і художньо досконалу форму народних висловів. До яких життєвих ситуацій ви застосували б їх у власному мовленні (вистіяти людські вади, дати пораду другові, підбадьорити товариша і т. ін.)?*

Не лакомяся, Грицю, на дурницю. Язиком вихати – не ціпом махати. Якщо батько кричить, то син гарчить, а як батько лається, то син кусається. Хоч не вміє говорити, не вміє мовчати. Хто вчиться без книжки, той решетом набирає воду. Не вчитель повинен приходити до учня, а учень до вчителя. Бездумне слово схоже на полову. Мудра голова не дбає лихії слова. Мудрий не дасться за ніс водити. Добре ласкаве слово краще м’якого пирога. Розуміється, як ведмідь на зорях. Який Сава – така й слава.

Серед результативних методів і прийомів, які активно впливають на комунікативну компетенцію учнів, є естетичний коментар (лат. – тлумачення) засобів мови як структурний компонент мовного аналізу тексту. Суть цього прийому полягає в тлумаченні естетичної функції мови в художньому мовленні, поясненні виражального потенціалу окремих фонетичних, лексичних та інших явищ (переносного значення слів, лексичного багатства, розмаїття граматичних форм, синтаксичних конструкцій, незвичайної сполучуваності слів), екстралінгвістичних чинників. Як бачимо, одні прислів’я мають форму простого речення, інші – складного. Деяким з них притаманні окремі виражальні засоби мови – гіпербола, алітерація, повторення тих самих слів, протиставлення, звертання фразеологічні словосполучення; перехід слів із однієї частини мови в іншу тощо. Необхідність систематичного використання такого матеріалу в процесі вивчення різних тем мови є очевидною, а виконання на їх основі різних вправ наростаючої складності, що передбачають пояснення виражально-сміслових відтінків висловленої думки, допомагає учням побачити за мовним знаком образ, ефективно сприяє підвищенню їхньої активності й удосконаленню навичок культури мовлення, одночасно посилює міцність засвоєння теоретичних понять з мови.

Такий підхід у навчанні мови формує здатність в прямому змісті висловленої думки знаходити глибокий підтекст, що робить особистість духовно багатшою, розвиває її уміння сприймати відтінки мовлення, комунікативно виправдано користуватися засобами мови для обміну думками з метою викликати певний настрій, почуття, враження. Коментування естетичного потенціалу виражальних засобів мови може бути усним чи письмовим, розгорнутим чи стислим, - головне, щоб у ньому брали участь більшість учнів. Наприклад, у процесі вивчення простого речення можна застосувати розгорнутий коментар до тексту вірша Т.Шевченка “Тече вода з-під явора”.

Тече вода з-під явора

Тече вода з-під явора
Яром на долину.
Пишається над водою

А качечка випливає
З качуром за ними,
Ловить ряску, розмовляє

Червона калина.
Пишається калинонька,
Явор молодіє,
А кругом їх верболози
Й лози зеленіють.
Тече вода із-за гаю
Та попід горою.
Хлюпочуться качаточка
Поміж осокою.

З дітками своїми.
Тече вода край города.
Вода ставом стала.
Прийшло дівча воду брати,
Брало, заспівало.
Вийшли з хати батько й мати
В садок погуляти,
Порадितись, кого б то їм
Своїм зятем звати?

Як бачимо, автор просто і водночас майстерно змальовує ідилічні картини рідного краю, навіяні зворушливими спогадами-мріями. Синтаксична основа тексту – прості двоскладні речення, що читаються перелічувальною, дещо наспівною інтонацією, у результаті чого лаконічний динамізм надає художньому мовленню розмовної невимушеності, прозорості і зрозумілості.

Увагу учнів потрібно привернути також до синтаксичних і семантичних паралелізмів, зоро-слухових образів, що створюють підтекст – гармонію природи і побуту українського села. Задушевні враження підсилюють у поетичному тексті дієслова-присудки, переважна більшість яких вжита в теперішньому часі (*пишається, молодіє, зеленіють, хлюпочуться, ловить, заспівало, вийшли погуляти, порадитись*), загальноживана лексика (*вода, батько, мати, зять, розмовляти, прийти*), емоційно забарвлені слова (*калинонька, качаточка, качечка, дітки, садок*).

Три образно-змістові картини у тексті переплітаються і взаємодіють між собою завдяки повтору – *Тече вода*, що, у свою чергу, підсилює динамічність зображуваного. Вражає останній малюнок сімейного щастя, про яке так мріяв поет, особливо на схилі літ. Саме тоді й був написаний вірш – 1860 р.

Національний колорит поетичному пейзажу надають слова-символи (*червона калина, верболози, лози*), сповнені глибинної інформації про світогляд, звичаї, традиції українців. Недаремно в народі кажуть: “Без верби і калини нема України”. Осмислення їх національного значення стає важливим фактором духовного зросту, формування свідомого громадянина своєї країни.

Аналіз шкільної практики переконує, що коментування художнього тексту активізує художнє бачення учнів, формує поняття стилю, розвиває в них як логічне, так і образне мислення, потребу в удосконаленні власного мовлення. У результаті цього школярі внутрішньо починають керуватися відповідними міркуваннями, висновками під час висловлювання своїх думок. Найбільш продуктивним такий вид роботи виявляється тоді, коли до нього залучаються і вчитель, і учень як рівноправні учасники технології співробітництва.

Взаємозв'язок лінгвістичного і літературознавчого підходів до аналізу художнього тексту має на меті вивчення його мовної структури і образного змісту. Чуттєве сприйняття тексту дає матеріал для мовного аналізу, естетичної оцінки, розвиває естетичні судження, смаки, що потребує встановлення зв'язків між формою, змістом і функцією мовних засобів. Завдяки цьому учні отримують більш повне уявлення про виражальні можливості мови і оволодівають різними способами поєднання мовних одиниць у висловлюванні. Такий підхід сприяє уникненню чисто логічного, безобразного, а тому і недостатньо ефективного пізнання мови, одночасно формує різнобічну духовну особистість і навички ефективної комунікації. Неувага до стилістичних відтінків мовних засобів може призвести до формалізму в навчанні мови. Показовим є те, що в процесі удосконалення мовленнєвих умінь і навичок учнів основоположного значення набувають принципи цілісності емоційного і раціонального пізнання мови з опорою на виражальні засоби, єдності лінгвістичного та літературознавчого підходів до слова в аналізі тексту художнього стилю.

Для ефективного формування мовленнєвої компетенції школярів важливо використовувати естетичний коментар з різними формами, методами і прийомами навчання, наприклад, із виразним читанням, спостереженням над фактами мови, стилістичним експериментом, вправами, асоціативним аналізом, методом аналогій. Шляхом поєднання аналітичної роботи із завданнями синтетичного характеру в школярів виробляється тонке чуття мови, мовний смак, збагачується запас словесних асоціацій, що полегшує вираження думок і почуттів. Естетичний коментар навчального тексту як прийом у структурі різних методів навчання мови значно посилює пізнавальні, розвивальні й виховні можливості уроків, поширює активний словник учнів, удосконалює граматичну будову їхнього мовлення. Комплексний підхід до принципів, форм і методів організації мовної освіти створює оптимальні умови для реалізації вмінь творчо-комунікативного характеру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Синиця І.О. Педагогічний такт і майстерність учителя. – К.: Рад. школа, 1981, 1981. – С.177.
2. Сухомлинський В.О. Вибрані твори . В 5-ти т. Т. 3. – К.: Рад. школа, 1977. – С.47.
3. Русанівський В.М. Мова в нашому житті. – К.: Наукова думка, 1989. – С.98.
4. Никифорова О.И. Психология восприятия художественной литературы. – М.: Книга, 1972. – С.90.
5. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психологічний розвиток особистості/ За ред. Л.М. Прокіленко. – К.: Рад. школа, 1989. – С.282.

Матеріал надійшов до редакції 10.10.2000 р.

Кучерук О.А. Эстетический комментарий художественного текста как средство усовершенствования коммуникативных умений и навыков.

На основе личного научно-педагогического опыта автор рассматривает проблему усовершенствования коммуникативных умений и навыков учащихся в процессе изучения языка. Особенное внимание уделено эстетическому комментарию художественного текста как средству формирования культуры речи школьников.

Kucheruk O. A. Aesthetic commentary on fiction prose as a means of improving communicative skills and habits of pupils.

On the basis of scientific and pedagogical experience the author highlights the problem of improving communicative skills and habits of pupils in the process of studying the Ukrainian language. The author focuses on aesthetic commentaries on the fiction prose as a means of forming the speech culture of pupils.